

УДК 94 (477)-8 (Драгоманов) «19 ст.»

А. І. Радчук

Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова

**МИХАЙЛО СТАРИЦЬКИЙ ТА МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ:
ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН**

Проаналізовано етапи становлення та розвитку взаємин між М. Старицьким та М. Драгомановим, з'ясовано спільність ідейних переконань та поглядів, розкрито деякі аспекти їхньої громадсько-політичної та національно-культурницької діяльності.

Ключові слова: національно-визвольний рух, громадсько-політична та національно-культурницька діяльність, ідейні переконання, історичні взаємини.

Проанализировано этапы становления и развития взаимоотношений между М. Старицким и М. Драгомановым, определена общность их идейных убеждений, раскрыто некоторые аспекты их общественно-политической и национально-культурной деятельности.

Ключевые слова: национально-освободительное движение, общественно-политическая и национально-культурная деятельность, идейные убеждения, исторические взаимоотношения.

The article is devoted to the history of ukrainian social and political relation during second part of XIX century, social-political and natio-cultural activities of M. Starytsky and M. Drahomanov.

Key words: natio-cultural activities, ukrainian social and political relation.

У радянський період життя й діяльність учасників українського національно-визвольного руху Наддніпрянської України певною мірою замовчувалися, перш за все, з політичних та ідеологічних міркувань. І лише останнє десятиріччя ХХ ст. відзначене появою ряду наукових та науково-публіцистичних публікацій про М. Драгоманова, П. Куліша, М. Костомарова, О. Русова та ін. Проте життєвий і творчий шлях діячів з когорти титанів духу, до яких, без перебільшення, належить і М. П. Старицький, вивчений ще далеко не повністю. З огляду на це нагальним є завдання більш глибоко проаналізувати та відтворити життєвий, громадсько-політичний шлях та національно-культурницьку діяльність одного з подвижників українського національного відродження другої половини ХІХ ст. Михайла Петровича

Старицького. Аспектом, що потребує подальшого дослідження є історія взаємин Михайла Старицького та Михайла Драгоманова, яка лише частково висвітлена в історичних працях таких дослідників, як: О. Цибаньова [14], М. Комишанченко [5], Л. Іванова, Р. Іванченко [3], А. Круглашов [4], А. Катренко [6], С. Світленко [9], В. Сарбей [13], Н. Шип [15].

За джерельну базу даного дослідження слугують спогади та епістолярна спадщина Михайла Старицького, зокрема сім листів, написаних до Михайла Драгоманова.

Під час навчання у Полтавській гімназії М. Старицький почав писати оди і привітання на відзначення урочистих подій та ювілеїв. Як зазначає дослідниця О. Цибаньова, допомагав у цьому поетупочатківцю вчитель російської словесності цієї гімназії Сосновський [14, с. 9]. Про це ж засвідчує у своїх спогадах і сестра Михайла Драгоманова, тогочасного учня гімназії, Олена Пчілка. У статті «М. П. Старицький (пам'яті товариша)», вона згадує, як її рідний брат Михайло Драгоманов і двоюрідний брат Микола Шульженко, привезли до Гадяча жартівливий вірш свого приятеля. Читаючи вірш, брати казали, що автор його є їхнім товаришем, а він – справжній поет. Ним, як згодом з'ясувалось, був Михайло Старицький [4, с. 9]. Писання віршів серед гімназистів у ті часи було звичною справою, тому молодих поетів не бракувало, їхніми творами заповнювався рукописний журнал гімназії. Одним із редакторів такого журналу був М. Драгоманов [14, с. 9].

Отже, пишучи вірші для гімназійного рукописного журналу, Михайло Старицький знайомиться з Михайлом Драгомановим, з яким у нього складаються товариські стосунки. Тому ми справедливо можемо вважати, що історія взаємин між двома Михайлами, до того ще й Петровичами, розпочинається за років гімназійного навчання. Умовно назвемо цей період «полтавським».

У 1860 р. М. Старицький разом М. Лисенком стали студентами Київського університету Св. Володимира. Київ, як зазначає дослідниця О. Цибаньова, з першого знайомства з ним не вразив М. Старицького ані величчю, ані багатолюдністю. Навпаки, після Харкова, він видався йому якимсь провінційним. Але коли по завершенню літніх вакацій почали повертатись студенти, життя міста змінилося. Особливо ці зміни в настроях Михайла, відбулися після зустрічі з давніми гімназійними товаришами – Михайлом Драгомановим і Миколою Шульженком. Швидкий вир життя київського сту-

дентства, української громади, захоплює і Михайла Старицького [14, с. 9]. Хоч спочатку він і не розумів суперечок, дискусій, які точилися у студентському середовищі. Згодом, пригадуючи свою молодість, Михайло Старицький писав: «Цей час, багатий подіями, сильними характерами, керівниками, сповненими високого розуму і великого серця, ще чекає на занесення до сторінки історії» [10, с. 411].

У 60-х рр. XIX ст. відновлює свою діяльність Київська громада [1, с. 7]. Донька М. Старицького Людмила Старицька-Черняхівська у своїх спогадах пише, що її батько разом з її дядьком (своїм троюрідним братом Миколою Лисенком) брали активну участь у діяльності Київської Старої громади [11, арк. 15]. На початковому етапі свого громадівства, на думку дослідників, М. П. Старицький явно належав до прихильників М. Драгоманова і бачив в останньому лідера українського руху [8, с. 35]. Згодом у своїх листах до М. Драгоманова, у жовтні 1872 р., Михайло Петрович зазначає деяку месійність постаті свого лідера, а саме «Сообрази все сие, ответь и научи! Да приезжай к нам поскорее, твое присутствие, право, не обходимо, – ты оживишь все и внесешь больше руху в нашу болотную отчаянно жизнь» [10, с. 434]; «Коли б ти знав, наша надіє і сило, як нам за тобою журно та сумно, який розрух і мішанина без тебе!.. Господи, що би я дав, щоб тебе знов між своїми побачити і послухати твоє скрипляче слово!» [10, с. 436–437]. Про те, що Михайло Старицький був не тільки близьким товаришем М. Драгоманова, але і його ідейним одноподумцем, вказує висловлений ним згодом у «Спогадах» погляд на мету їхньої боротьби: «Наше кредо – свобода розвитку всіх національностей без насилля і пригноблення інших, демократизм, зрівняння прав асоціації слабких для боротьби з сильними, розвиток гуманітарних основ автономії і свободи» [10, с. 408].

Більшість дослідників біографії Михайла Старицького вказують на те, що він, у вересні 1862 р., рішенням Ради університету за несплату грошей за навчання був відрахований зі складу студентів [14, с. 20]. Зокрема, О. Цибаньова, уточнюючи причини, за якими Михайло Петрович був змушений полишити стіни університету, зазначає, що це були господарські справи, пов'язані з нарізанням панської землі селянам у ході реалізації аграрної реформи 1861 р., процедура проведення якої вимагала обов'язкову присутність власника у своєму маєтку. Ще однією з причин, вона називає хворобу (ревматизм), на яку Михайло Петрович захворів під час оформлення спадщини. А третьою причиною було одруження М. Старицького

з молодшою сестрою М. Лисенка – шістнадцятирічною Софією Віталіївною [14, с. 21]. Керуючи сімейними справами та веденням господарства, Михайло Петрович не полишає надії на продовження навчання, знаходить час на самоосвіту, багато читає, стежачи за політичними та культурними подіями в житті імперії, займається поетичними перекладами і не втрачає свого зв'язку з університетськими друзями, зокрема зі своїм, як він його називає, наставником – Михайлом Драгомановим. [14, с. 21].

В умовах складної політичної ситуації, обумовленої Валуєвським циркуляром 1863 р. та пануючими настроями невизначеності серед молоді, зокрема громадівців, шукаючи мудрого наставника, який допоміг би розібратися у складній ситуації, він звертається до свого земляка – молодого історика, навколо якого згуртувалися його друзі – полтавці [14, с. 23]. Приїжджаючи до Києва, Михайло Петрович відвідував свого приятеля – наставника, читав йому свої вірші, переклади, радився щодо творчих планів. У своїх спогадах Олена Пчілка писала, що саме на квартирі брата на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці навесні 1865 р. вона вперше побачила М. Старицького. Її тоді ще дівчинку-підлітка вразила зовнішність братового гостя [14, с. 23]. Очоливши своїх однодумців, Михайло Драгоманов запропонував зайнятися виданням збірок народних пісень, дум, казок, тому що заборони на цей вид діяльності літератури у Валуєвському циркулярі не було. Саме М. Драгоманов порадив Михайлу Петровичу зробити переклади сербських народних дум і пісень на українську мову. Цей факт підтверджує Ю. Зиновіва, яка цитує Михайла Драгоманова: «По моїх поглядах, виложених в статтях «Література російська, великоруська, українська й галицька», українським писателям радилася певна система праці «знизу в гору» (від літератури простої до високої), але зразу же відводилось досить широке поле навіть для простонародної літератури. І я можу сказати, що дехто почав працювати по моїх планах, напр., Старицький почав перекладати сербські пісні» [2, с. 17]. Необхідно також, звернути увагу на те, що книга «Сербські народні думи і пісні» містить авторську присвяту на титульній сторінці: «моєму щирому другові і товаришеві Михайлу Петровичу Драгоманову» [12].

Особливу увагу викликає етап біографії Михайла Старицького, як відмічає О. Цибаньова, з його поверненням до Київського університету: «Обидва вони були настільки приємні один одному, що, коли восени 1865 року Старицький з дружиною і маленькою дочкою

Марією переїхав з Лебехівки до Києва, відновивши навчання в університеті, він поселився в тому самому будинку Войцеховського на Мало-Жандармській вулиці, де наймав квартиру Драгоманов» [14, с. 27]. Так вони прожили майже три роки ніби одна сім'я, тому що їх житла відділяв спільний коридор. Рідна сестра Михайла Драгоманова Олена Пчілка у своїх спогадах писала, що тоді в них були спільними радощі і печалі, спільні друзі [14, с. 27]. Сама ж Олена Пчілка, яка часто відвідувала старшого брата Михайла, потрапила під вплив його друга, який шукав здібних помічників. Таким чином Михайло Старицький порекомендував їй перекласти на українську мову казки Андерсена [14, с. 35].

Отже, наступним етапом в історії взаємин М. П. Старицького та М. П. Драгоманова став період, пов'язаний з навчанням у Київському університеті та післяуніверситетські роки, який умовно ми називаємо «київським» і охоплює період 1860–1876 рр.

Аналізуючи факти біографії двох громадсько-культурних діячів, необхідно вказати на наступне: знайомство та перша співпраця двох полтавчан припадає на період навчання земляків у Полтавській гімназії та Київському університеті; період, коли обидва товариша були членами Старої громади; спільним життям двох родин, а їхні взаємини відзначені взаєморозумінням та певною «дружньою» підлеглистю Михайла Старицького М. Драгоманову, що посприяло і першим крокам літературно-перекладацької діяльності відомим у майбутньому письменникам.

Останнім періодом у взаєминах двох подвижників українського національного руху другої половини XIX ст. є роки еміграції М. П. Драгоманова. Після від'їзду Михайла Драгоманова за кордон, Михайло Старицький підтримує стосунки, листуючись з ним. Зокрема, збереглось 6 листів до М. П. Драгоманова, тоді як від М. П. Драгоманова – жодного. Дослідники припускають, що Михайло Старицький свідомо не зберігав листи від політично неблагодійного з погляду влади товариша заради його ж безпеки [14, с. 72].

Однією з тем листування двох друзів були перипетії, пов'язані з виданням «Сербських дум» та зробленою М. Старицьким до них присвятою М. П. Драгоманову. Поява цього видання, а особливо її передмови, написаної російською мовою, бо український варіант цензура не пропустила, була сенсаційною. Це було обумовлено тим, що зацікавилися нею вороги українофілів. Так, у листі до Драгоманова від 11 жовтня 1876 р. Старицький писав: «Іще книж-

ка моя і по магазинах не була, а вже у Літова (власник книгарні) був Шульгін, Юзефович і Обресков (старшина київської жандармерії), ганяють за думами, чигають на якусь здобич» [10, с. 439]. У тому ж листі Старицький сповіщав, що його «тягають по жандармеріях за передмову до «Дум», а надто за – посвяту» [10, с. 440]. Свою книжку Михайло Петрович присвятив «щирому другові і товаришеві Михайлу Петровичу Драгоманову» [12]. Про те, що «на Старицького Юзефович із своєю клікою бажають завести політичну справу за його предисловіє до сербських дум» [14, с. 65], оповіщав Драгоманов і Антонович. Підтверджує це й Цвітковський: «Йому (Старицькому) тут дуже важко. На нього, нещасного, «кі за що ні про що напосідають»» [14, с. 65]. З цього листа видно також, що надмірна увага жандармів до особи Старицького явище не нове, що так вже бувало не раз. Цю новину описував і Лисенко: «Тепер «кліка несамовитих» чогось кинулась до Літова купувати, – говорить він про книжку Старицького. – Кажуть, що ніби хтось одурив їх, що в передмові там сепаратизм проводиться. Хай же облизня піймають! – Як є усі: Ю., Ш., Регельман (очолював «Київське слов'янське товариство», багатий чернігівський поміщик) та ще І. Обресков забігає, чи скоро вийде» [14, с. 65].

Висловлені у передньому слові думки про те, що у фольклорі всіх слов'янських народів, і, першу чергу, сербів та українців, провідною темою є тема боротьби за свободу, бо їх буремне минуле було насичене тією боротьбою, київські українофоби сприйняли як заклик до сепаратизму [14, с. 64]. Негативну ж реакцію М. П. Драгоманова викликала спроба М. Старицького та київських громадівців реалізувати тираж книги через товариство, яким опікувались ідейні супротивники М. Драгоманова. Про це ми можемо дізнатися з листа до Драгоманова від 26 листопада 1876 р., який було написано, після почутого у В. Антоновича і замість привітання був коментар: «Благодарю, не ожидал. Такого презрительного с твоей стороны отречения именно не ожидал. Пусть это оскорбление будет последним! И как ты бываешь несправедлив к смертным с высоты своего гнева!» [10, с. 442]. Наступні рядки схожі на виправдання: «Я тебе уже писал, что за все лето не был в Киеве; корректуру последних листов держал Левицкий, так же, как я твоей брошюры, он и приписал божого.. да, правду сказать, особенного и преступления я тут не вижу, это раз. Второе, – в Славянский комитет отданы «Думи» не по моей инициативе, а по совету друзей; да и нужно сказать, что это был не

Славянский комитет, а особая комиссия по отправке добровольцев в Сербию, там и делом заправляли наши.. нужно же было туда пристроить «Думы», как утверждали, потому, чтобы избавиться от инсинуаций «Киевлянина», который мог иначе кинуть и такое грязное подозрение, что в «пользу славян» есть только вывеска для лучшего сбыта товара, тем более, что Юзефовичи уже хлопотали у жандармерии о сожжении книжки. Теперь третье: ты пишешь, что я посвящение сделал без твоего разрешения и насилию, насилию свеликодушничал, что не приказал вырвать из книги компрометирующий твое имя листок. Жаль, что нельзя без скандала исправить дела: я скорблю истинно душой, что невольно причинил тебе огорчение. Что же касается того, что ты посвящение мое называешь перед товарищами навязчивым и неразрешенным, то ты жестоко неправ. Вспомни: 1875 года, 8 ноября, день моего ангела, ты был у меня с Лидой; тогда только что вышли с печати первые листы «Дум». Ты пробегал их в кабинете, сидя на кресле, я к тебе обратился с таковой просьбой: «Позволь мне, Михаил Петрович, посвятить эти думы тебе, так как ты первый виновник этого перевода!». На это ты ответил: «Такие вещи не разрешают, а благодарят только за них». Мог ли я вообразить, что потребуется формальной бумаги, с утверждением подписей становым? Спасибо еще раз за твою пощаду, потому что иначе, в самом деле, мое положение было бы и смешно и жалко: за наше жито та нас і побито! Горько та нема що робити.» [10, с. 443].

Після видання горезвісного Емського указу 1876 р. темою листування між двома однодумцями стає стан справ у Київській громаді. «Юзефович свого добився. Вся народна малоруська література заборонена» [10, с. 438], – писав він до М. Драгоманова в листі від 2 жовтня 1876 р. М. Старицький теж вважав указ «несподіваною карою», що «наче грім вдарила», і бідкався не лише за свої твори, яких уже не можна було друкувати, а про справи друзів-однодумців. У цьому ж листі він переживав, що указ той боляче вдарив по Лисенку. «Здається, для його умисне була придумана кара.. щоб ані пісні, ані ноти» [10, с. 438]. Слідом за указом надійшов наказ про скасування Південно-Західного відділу Імператорського Географічного товариства. Потім – заборона «на Україні скрізь жити» Чубинському і Драгоманову. Останньому це вже нічим не загрожувало, бо він був у Відні, а Чубинського Старицький жалів: «...це бідного Чуба зовсім знищить, бо він має тут довгі і діла, – то все прахом і піде» [10, с. 438] – сповіщав з боєм у тому ж листі.

У своїх посланнях до друга М. Старицький характеризував обставини, що склалися внаслідок репресій. «Без лукавства скажу тобі: мов серця шматок увірвано, як ти залишив нас, мій друже, сум за сумом наляга, одна тяжка новина попереджує другу... Одна тяжка новина попереджує другу, дивуєшся навіть, як можна жити в такому чадному повітрі, повному Юзефовичів і Шульгіних...» [10, с. 441], – пише в листі від 30 листопада 1876 р., а 23 квітня 1877 р. знову підтверджував цю думку: «У нас тут утиски щодня робляться більші й більші: саме Григор'єв (начальник Головного управління у справах друку) оце сказав, що уряд, здається, завзявся не проти турків, а проти малоросів» [10, с. 445].

Про щирість та близькість взаємин двох друзів свідчить і сама форма звертання М. Старицького до М. Драгоманова: «Мій дорогий товаришу-друже», «Мій друже, Михайло Петрович», «Мій щирий друже», «Мій щирий і коханий друже». З усіх членів київської громади, що писали тоді М. Драгоманову (Антонович, Житецький, і Беренштам, Цвітковський, Лисенко, Тригубов та ін.), ніхто, крім М. Старицького, не звертався до нього без пієтета, на «ти» [14, с. 72]. Він єдиний висловлював у листах гіркий жаль від того, що Драгоманова немає в громаді. «Господи, що би я дав, щоб тебе знов між своїми побачити і послухати твоє живе окриляюче слово!» [10, с. 437], або «бодай швидше вернулися кращі часи, щоб вільно було пригорнути до серця найщиріших робітників нашої родини!» [10, с. 438–439], або «мов серця шматок увірвано, як ти залишив нас, мій друже» [10, с. 445], або «Так би жадалося хоч одним оком.. поглянути, хоч одне щире слово почути!» [10, с. 441]. Все, що писав у листах М. Драгоманов, М. Старицький називав «правдивим словом».

Останній лист до М. Драгоманова написаний 23 квітня 1877 р. Автор, не дивлячись на всі негаразди в минулому, писав: «Давно, мій щирий і коханий друже, не озивався до тебе...» [10, с. 444]. Розповідав про сімейні справи, скаржився на здоров'я, та, як не дивно, обіцяв поїхати за кордон: «Думаю цими днями поїхати за границю: уже й паспорт беру; післязавтра обіцяли видати. Якщо не зупинить що-небудь надзвичайне або курс, то мушу з тобою побачитись незабаром.. Тільки й живу тією надією: дуже занудивсь за тобою, та й побалакати і порадитись набереться дешиця.» [10, с. 445]. Останні рядки написані в розпачі та з сумнівом щодо зустрічі: «Не знаю, далі що робити мені? Якщо не побачимось, то пиши, будь ласка!» [10, с. 445]. М. Старицький не хотів і не міг жити за тими нормами, що

стали панувати в українському таборі (зневіри, страху і бездіяльності), не міг він і покинути Київ, виїхати з своєю великою сім'єю (він мав уже чотирьох дочок і сина) за кордон до М. Драгоманова. На це у нього не було ані здоров'я, ані грошей [14, с. 79].

Отже, досліджуючи історію взаємин М. Драгоманова та М. Старицького, нам вдалося проаналізувати біографії двох діячів історії України другої половини XIX ст. і виявити спільні сторінки життєвого та творчого шляху зазначених мислителів. Використавши критичний аналіз епістолярної спадщини Михайла Старицького до Михайла Драгоманова, виділивши етапи дружніх стосунків двох членів громади, зясували, що і в умовах жорсткої політичної реакції та переслідувань ці взаємини не припиняються.

Вважаємо, перспективним є подальше дослідження історії взаємовідносин Михайла Старицького з іншими відомими діячами українського руху другої половини XIX ст.

Бібліографічні посилання

1. Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині (кінець XIX – поч. XX ст.) / О. Голобуцький, В. Круглик – К., 1996.
2. Зиновіїва Ю. «Сербські народні думи і пісні» у перекладі М. П. Старицького» / Ю. Зиновіївна // Матеріали наукового семінару «Роль визначних особистостей, митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX поч. XX ст. – К., 2006.
3. Іванова Л. Суспільно-політичний рух в Україні: до проблеми становлення ідеології / Л. Іванова, Р. Іванченко – К., 2000.
4. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / А. Круглашов. – Чернівці, 2000.
5. Комишанченко М. Михайло Старицький. Літературний портрет / М. Комишанченко – К., 1968.
6. Катренко А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади. (60–90-ті роки XIX ст.) / А. Катренко, Я. Катренко. – К., 2003.
7. Набок С. Епістолярна спадщина М. П. Старицького у фондовій колекції МВДУК / С. Набок // Матеріали наукового семінару «Роль визначних особистостей, митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX поч. XX ст. – К., 2006.
8. Поліщук В. Художня проза Михайла Старицького. Проблематика й особливості поетики романів і повістей письменника / В. Поліщук. – Черкаси, 2003.
9. Світленко С. Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття. Теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. Світленко. – Д., 1999.
10. Старицький М.. Твори : у 8 т. – Т. 8. / М. Старицький – К., 1965..

11. *Старицька-Черняхівська Л.* Спогади. «Сторінки минулого» 33 арк. Архів М. Старицького. Музей видатних діячів української культури.

12. Сербські народні думи та пісні / переложив М. Старицький. – К., 1876.

13. Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) // Колект. моногр. в 3 ч. – Ч.1 // відп. ред. В. Г. Сарбей. – К., 1999.

14. *Цибаньова О.* Лаври і терни Життєвий і творчий шлях Михайла Старицького / О. Цибаньова. – К., 1996.

15. *Шип Н.* Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX). – К., 2004.

Надійшла до редколегії 04.09.09

УДК 94 (477) (09)

М. В. Остропольська

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ФОРМУВАННЯ СВИТОГЛЯДУ МИХАЙЛА ФЕДОРОВИЧА КОМАРОВА: УКРАЇНСЬКІ ТА ЗАРУБІЖНІ ЧИННИКИ

Розглянуто постать українського культурного діяча Михайла Федоровича Комарова. На підставі історіографічного та джерельного матеріалу, досліджено формування світогляду М. Ф. Комарова: українські та закордонні чинники.

Ключові слова: М. Ф. Комаров, громадська діяльність, культурно-наукова діяльність, просвітницька діяльність, модерна нація, націотворення.

Рассмотрена фигура украинского культурного деятеля Михаила Федоровича Комарова. На основании историографического и источниковедческого материала, исследовано формирование мировоззрения: украинские и зарубежные факторы.

Ключевые слова: общественная деятельность, культурно-научная деятельность, просветительская деятельность, современная нация, нациотворчество.

The activity of the Ukrainian cultural figure Michael Feodor Komarova is considered. On the basis of historiography and spring material, forming of world view of M. F is investigational. Komarova: Ukrainian and foreign factors.

Key words: activity, ukrainian and foreign factors, historiography, world view.